

ТЕМА 4. ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

1. Вступ

2. Суспільний і державний лад Риму царського періоду (753- 509 до н.е.).
3. Державний лад Риму періоду республіки (509 - 27 до н.е.).
4. Перехід від республіки до імперії. Суспільний лад Риму періоду імперії.
5. Державний лад Риму періоду принципату (27 до н.е.-193 н.е.).
6. Державний лад Риму періоду домініату (193-476рр. до н.е.)

1. Вступ

Територія Стародавнього Риму на різних етапах його розвитку була різною. В період зародження Римської держави вона охоплювалася кордонами прилеглої до міста області Лаціум, яка майже відповідає сучасній області Лаціо в Італії. Поступово територія римської держави розповсюджується на середземноморські території: Апеннінський півострів, Францію, Південно-Західну Німеччину, Далмацію, Балканський півострів, Малу Азію, Північну Африку тощо.

Датою утворення Римської держави умовно можна вважати *21 квітня 753 р. до н.е.*

Історію Риму як правило поділяють на такі основні *періоди*:

- царський період - 753 р. до н.е. - 509 р. до н.е.;
- республіканський період - 509 р. до н.е. - 27 р. до н.е.;
- період імперії - 27 р. до н.е. - 476 р. н.е., який розпадається на підперіоди принципату (27 р. до н.е. - 193 р. н.е.) та домініату (193-476 рр. до н.е.).

2. Суспільний і державний лад Риму царського періоду (753- 509 до н.е.).

Засновником Риму вважають царя Ромула. У період утворення Рим являв собою державне утворення полісного (міського) типу. У 8 ст. до н.е. римляни були поділені на народи, союзи родів (курії) та три племені (рамни, тації, люцери).

Суспільний лад.

Лад, який був встановлений у Римі царського періоду, називають військовою демократією. Римська община цього періоду неоднорідна по своїй соціальній структурі. Можна виділити дві основні державно-соціальні групи:

- громадяни Риму (патриції),
- та не громадяни (клієнти, плебеї, раби).

Після утворення держави поступово виділялися знатні сім'ї аристократів, які йменували себе *патриціями*. Називаючи себе нащадками богів, царів та героїв, патриції претендували на привілейоване становище в суспільстві, перш за все по відношенню до зайняття державних посад. З часом зростала кількість рабів та клієнтеллів, залежних від патриціїв.

Структура суспільства (громадян) будувалась на військовому принципі. Низовою ланкою суспільного устрою були роди, яких було біля треста. Десять родів утворювали курію. Десять курій утворювали плем'я.

Структура Римської общини:

- 3 племені по 10 курій в кожному;
- 10 курій по 10 родів в кожній;
- 300 родів.

Така організація суспільства фактично відповідала раціонально структурованій народній армії, яка завойовувала і утримувала завойовані землі і застосовувалася лише відповідно до громадян Риму, тобто патриціїв.

Серед прав громадян потрібно виділити:

- право на участь у спільній земельній власності общини;
- право на спадкування земельного наділу та родового майна;
- право вимагати захисту від роду;
- право приймати участь у релігійних заходах.

Основними обов'язками громадянина було несення військової служби та виконання публічних обов'язків.

З самого початку заснування Риму на його території проживали також і не громадяни. Найчисельнішою групою серед не громадян слід вважати

плебеїв, які були особисто вільними особами, що виконували функції прислуги у патриціїв, займалися ремісництвом та торгівлею. Зростаюча кількість плебеїв поступово перетворюється у клас, який є значною політичною і економічною силою, що протистоїть патриціям. *Клієнти* - це залежні від патриціїв переселенці, які не мали римського громадянства.

Державний лад.

Главою держави був *рекс*, якого обирали всі громадяни міста. Основними функціями рекса було здійснення державного управління та військового командування.

Серед органів державної влади слід виділити Народні Збори і Сенат. *Народні Збори* були зібранням громадян у відповідності до куріального розподілу. Основними функціями Зборів було здійснення судових функцій (справи про спадкування, цивільні спори, тощо) та прийняття нормативних актів стосовно суспільних проблем. *Сенат* був органом попереднього розгляду питань, які мали вирішити Народні Збори, а також органом, який в перерві між засіданнями Народних Зборів вирішував питання управління країною. До складу Сенату входили всі глави родів.

Реформи Сервія Туллія.

Реформи були проведені в 6 ст. до н.е. шостим рексом Риму Сервієм Туллієм.

Суть реформ:

- плебеї введені до складу римської общини, чим фактично були урівняні в правах з патриціями;
- всі римські громадяни були поділені за класами, у відповідності з майновим цензом. Представники одного класу утворювали визначену кількість військово-суспільних одиниць - центурій. Всього нараховувалося 193 центурії. Центурії об'єднувалися в Центуріальні Коміції, які були вищим представницьким органом в державі. При цьому, кожна з коміцій мала по одному голосу;

- введено новий суспільно-державний устрій у відповідності з адміністративно-територіальним принципом. Вся країна розподілялася на чотири територіальних округа - триби. З введенням нового устрою поділ на племена, курії і роди було припинено.

3. Державний лад Риму періоду республіки (509-27 до н.е.).

Після зміщення з трону останнього рекса Тарквінія Гордого в 509 до н.е. в Римі було встановлено республіканський лад.

Цей період тривав 500 років і характеризувався наступними ознаками:

- остаточне вирівнювання плебеїв і патриціїв у правах з огляду на їх майновий статус;
- ведення загарбницьких воєн, внаслідок яких відбулося територіальне розширення Риму;
- розбудова державних органів;
- спроба чіткого розмежування компетенції державних органів і введення системи “стримувань і противаг”.

Республіканська форма правління в Римі характеризується розгалуженою системою органів і посадових осіб (магістратур) державної влади, кожен з яких мав визначену власну компетенцію. *Однією з особливостей формування державних органів є т.з. множинність вищих магістратур (колегіальність), тобто обрання декілька осіб на ідентичні посади з ідентичними функціями, кожен з яких міг блокувати рішення колеги. Передбачалось, що таким способом буде можливо недопущення встановлення одноосібного правління державою.*

Всі вищі посади в державі поділялися на дві великі групи - ординарні (звичайні) та екстраординарні (надзвичайні). Серед *ординарних* посад можна виділити наступні:

Консули - обиралися в кількості 2 чоловік і займалися першочерговими справами в Римі в цивільній і військовій сферах. Під час війни один з консулів керував внутрішніми справами, а інший очолював військо.

Претори - починаючи з 4 століття до н.е., стали самостійною магістратурою, в компетенцію якої входило розгляд судових спорів, а з часом творення і тлумачення права. Особливістю інституту преторів було те, що, спираючись на категорію справедливості, вони визначали судовий процес і давали керівні роз'яснення судам, яким чином потрібно вирішити спір в конкретних ситуаціях. Виходячи з цього, інститут преторів можна вважати одним з зародків системи прецедентного права.

Народні (плебейські) *трибуни* - з початку утворення цієї магістратури основною її функцією був захист плебеїв від свавілля патриціїв, однак поступово, з огляду на зниження протистояння між патриціями і плебеями, трибуни стали виконувати функцію охорони законів та захисту прав громадян. Трибун був вправі накладати мораторій на дії магістратів, які на його думку були протиправними. Дану магістратуру слід вважати зародком системи адміністративної юстиції та прокурорської служби.

Цензори (колегія цензорів) - магістратури, основною функцією яких було розподілення громадян по центуріям у відповідності з майновим цензом, призначення на посади сенаторів, нагляд за суспільною мораллю з метою попередження розповсюдження надмірної розкоші, недостойної поведінки та аморальних діянь.

На всі ординарні магістратури обиралися шляхом непрямих виборів римські громадяни строком на 1 рік.

Серед *екстраординарних* магістратур слід відзначити *диктатора*, яким призначався один з консулів за погодженням з сенатом у випадку надзвичайних ситуацій. Диктатор володів найвищою законодавчою, виконавчою, судовою і військовою владою. Диктатор призначався строком на 6 місяців, і в цей період всі інші магістратури продовжували функціонувати під його владою.

Серед *колективних* органів влади слід виділити наступні.

Центуріальні коміції - виступали в ролі законодавчого органу, який приймав або відхиляв запропонований законопроект, вирішував питання війни і миру, здійснював судовий розгляд справ, за які в якості покарання могла бути

застосована смертна кара, обирав на посади вищих магістратів. Особливістю законодавчого органу була його структура. Основною ланкою законодавчого процесу виступала центурія (сотня), в якій проходило обговорення питання та голосування по ньому. Після цього на засіданні центуріальних коміцій проводився підрахунок голосів центурій, при цьому кожна центурія мала по одному голосу.

Трибутні коміції - теж слід віднести до системи представницьких органів, які вирішували питання про обрання нижчих магістратур та про застосування деяких видів стягнень, наприклад, штрафу.

Не дивлячись на досить широку компетенцію зазначених органів, фактично вони не мали значних можливостей впливати на формування державної політики. Засідання коміцій були нерегулярні і відбувалися за ініціативою одного з магістратів. Як правило, скликання їх засідання було пов'язано з необхідністю “народної підтримки” певного рішення магістратів.

Одним з найважливіших представницьких органів в Римі слід назвати *Сенат*. За часом функціонування це був найдавніший орган, який розпочав свою діяльність в царський період і продовжував діяти і в період республіки та імперії. Першопочатково Сенат діяв в якості дорадчого органу при рексіві. З переходом до республіки Сенат перетворився в постійнодіючий представницький орган патриціату. Склад Сенату визначався цензорами. Засідання Сенату скликалися одним з магістратів, який і готував порядок денний. Сенат був вправі відхиляти законопроекти прийняті коміціями, однак з 4 ст. до н.е. він став проводити попередню підготовку законопроекту до розгляду, висловлюючи свою думку щодо його законності. Окрім цього, до компетенції Сенату належало визначення міжнародної політики, фінансові справи, питання культу та релігії тощо.

4. Перехід від республіки до імперії. Суспільний лад Риму періоду імперії.

Починаючи з 2 ст. до н.е., після перемоги над Карфагеном спостерігається криза Римської Республіки. *Основні етапи кризи:*

- 133-121 до н.е. - спроба провести земельну реформу братами Гракхами. Суть реформи полягала у спробі обмежити кількість земель, що могли знаходитися в приватній власності. При проведенні цієї реформи було порушено діюче законодавство, що свідчило про початки встановлення диктатури.
- 1 ст. до н.е.: в результаті важкої Союзницької війни один з полководців, користуючись підтримкою армії, оголосив себе безстроковим диктатором.
- 59-27рр. до н.е.: період диктатури Гая Юлія Цезаря, який одночасно виконував функції консула, трибуна, цензора, жерця та головнокомандувача; остання посада дала йому можливість проголосити себе імператором. Представницькі органи продовжували своє існування, але фактично виконували волю імператора. Цезарь отримував право призначати проконсулів провінцій, рекомендувати (призначати) половину магістратів, розпоряджатися казною тощо.
- 27-12 рр. до н.е. - створена Цезарем форма правління була закріплена і остаточно сформована за правління Октавіана.

Одним з найважливіших факторів узурпації влади стало перетворення армії з загальнонародної на професійну, найману, що в свою чергу давало можливість її керівникам використання її в якості політичної сили.

Суспільний лад.

Основою диференціації населення продовжувало залишатися питання про належність до громадянства і майновий стан. Починаючи з правління Цезаря, розпочалося поступове надання громадянства великій кількості населення, що проживало в провінціях. В 212р. імператор Каракала надав права громадянства усім вільним, які проживали в імперії. Таке рішення остаточно підірвало привілейований статус міста Рима і його громадян.

Необхідно виділити такі основні *класи*, які існували в Римі періоду імперії:

- рабовласники,
- раби, в т.ч. селяни-пекуліанти,

- колони,
- ремісники.

Рабовласницький клас розпадався на дві великі групи: нобілі та вершники. Найбільш знатним був стан *нобілей*, який сформувався ще в 4-3 ст. до н.е. з патріціансько-плебейської знаті. В період імперії нобілі займали пануюче становище в суспільстві, займали найвищі посади тощо. Економічною основою цього стану виступили обширні земельні володіння, які оброблялися рабами та залежними селянами.

Вершники являли собою стан, до складу якого входили, як правило, чиновники та офіцери.

Окремо потрібно відзначити таку соціальну групу як *декуріони*, які являли собою колишніх магістратів більш низького рангу, які перетворилися в середніх землевласників.

Раби залишалися повністю залежними від своїх власників. В період імперії було введено ряд спеціальних заходів, які відрізнялися надзвичайною жорстокістю (зменшено коло випадків, при яких можливе відпущення раба тощо). Однак не дивлячись на жорсткі покарання та примушення, рабська праця дедалі більше ставала нерентабельною. Раб виконував свої обов'язки в мінімальному обсязі, оскільки був відсутній стимул до праці.

Враховуючи цей фактор та намагаючись збільшити обсяги виробництва, землевласники почали наділяти рабів земельними ділянками - *пекуліями*. *Раб-пекуліант* самостійно обробляв земельну ділянку і виплачував господарю половину результатів праці.

Одночасно в Римі відбувається процес перетворення вільних селян в орендаторів землі - *колонів*. Колон використовував земельну ділянку господаря і взамін за це повинен був виплачувати йому натуральну та грошову плату. Поступово (з 4 ст. н.е.) вводилася заборона самостійно залишати земельні ділянки і спадкове прикріплення колонів до землі, в чому можна віднайти початки встановлення феодальних відносин.

Окремо слід виділити соціальної групи *ремісників*, які були особисто вільними, організованими по колегіям у відповідності до професій і повинні були залишатися в цих колегіях довічно.

Однією з особливостей суспільного ладу Риму періоду імперії є зародження феодального ладу при паралельному існуванні класу рабів з поступовим зрівнюванням у соціальному статусі рабів (через інститут пекулія) і залежних селян.

5. Державний лад Риму періоду принципату(27 до н.е.-193 н.е.).

Історію імператорського Риму прийнято поділяти на два періоди: принципат (27 до н.е. - 193 н.е.) і домініат (193 н.е. - 476 н.е.)

Період принципату характеризується формальним збереженням республіканської форми правління, що дістає свій вияв у наступному:

- скликаються народні зібрання (центуріальні і трибунатні коміції);
- засідає сенат;
- обираються найвищі державні магістрати: консули, претори і трибуни.

Особливістю цього періоду є поєднання однією особою (імператором-принцепсом) всіх вищих державних магістратів, при збереженні республіканської форми правління.

Отже, найвищою посадовою особою в державі був *принцепс*, який поєднував в своїх руках повноваження диктатора, імператора, консула, претора, народного трибуна, цензора. В залежності від потреби він виступав в різних якостях.

Основні повноваження:

- визначав внутрішню і зовнішню політику держави;
- володів правом законодавчої ініціативи, яке в принципі прирівнювалось до права законотворчості;
- керував органами державного управління;
- призначав на посади сенаторів;
- скасовував рішення і припиняв дії будь-якого державного органу;

- видавав санкції на арешт громадян;
- був головнокомандувачем збройних сил;
- здійснював керівництво провінціями.

Представницькі органи поступово втрачали свій статус. Так, Центуріальні і Трибунатні Коміції збиралися досить рідко і не вирішували майже жодних важливих питань. Вони були позбавлені судової компетенції, а з часом і права обрання магістратів.

Сенат перетворився із органа влади Риму на загальноімперський представницький орган влади, до складу якого входила велика кількість представників провінціальної знаті, призначена імператором. Основною функцією сенату було прийняття законів. Стосовно останньої функції слід зазначити, що вона була суто формальною, оскільки будь-який законопроект, внесений імператором, був уже фактично законом. Сенат також обирав на посаду імператора, однак ця функція була теж формальною, оскільки цю посаду займала особа, яка отримала підтримку армії.

Основним виконавчим і адміністративним органом імперії стала *імператорська канцелярія*, до складу якої входили юридичний, фінансовий та інші відділи.

Армія була основною силою в імперії, яка підпорядковувалася безпосередньо імператору, командування якої формувалося ним із складу сенаторів та вершників.

6. Державний лад Риму періоду домініату (193-476рр. н.е)

Починаючи з 3 ст. н.е., в Римі встановлюється режим необмеженої монархії. Ліквідовуються майже всі державні органи часів республіки, окрім сенату. Управління імперією концентрується в руках імператора та підпорядкованих йому органів.

Серед *основних органів держави* цього періоду слід назвати:

- Державну раду - колегіальний дорадчий орган, який призначався імператором і займався обговоренням основних напрямків внутрішньої і зовнішньої політики та здійснював підготовку законопроектів;
- Міністерство фінансів;
- Військове відомство;

За період часу, який в історії Риму прийнято називати імператорським, пройшло ряд реформ та змін. З державно-правової точки зору основними з них були реформи Діоклетіана і Костянтина.

Деоклетіан (284-305 рр. н.е.) провів дві основні *реформи* в державно-правовому та економічному напрямках.

Суть реформи державної влади:

- Імперія поділена на дві частини: Західну і Східну.
- Встановлена особлива форма правління - тетрархія. Верховна влада була розділена між чотирма співправителями. Двоє із них носили титул “август” і були верховними правителями в своїй частині імперії. Августини обирали собі співправителів, які отримували титул “цезарь”. Диоклетіан зберіг за собою верховну владу в обох частинах імперії.
- Армія розподілена на дві частини: прикордонну і внутрішню.
- Здійснено адміністративно-територіальну реформу, за якою проведено розукрупнення провінцій і введено нову адміністративно-територіальну одиницю найвищого рівня - діоцез, яких утворено 12.

Суть економічної реформи:

- замість великої кількості податків введено єдиний податок, який стягувався в натурі;
- для перешкодження фальшивомонетництву введено у обіг повноцінну золоту монету;
- проведено регуляцію цін на основні товари;
- встановлено максимальні розміри винагород для представників окремих професій;

- посилено залежність селян від землевласників, яким надано певні адміністративні повноваження по збору платежів тощо.

Реформи Діоклетіана продовжив *Костянтин*, суть яких полягала в наступному:

- в 313 році оголошено вільне сповідання християнства;
- проголошено остаточне закріпачення колонів;
- остаточно оформлено спадкову належність ремісників до власних курій;
- в 330 р. столицю імперії перенесено в м. Візантій, яке було перейменовано у Константинополь. До нової столиці з Риму переведено вищі урядові органи та Сенат.

В 395 році пройшов розпад Римської імперії на Західно-Римську із столицею в Римі та Східно-Римську із столицею і Константинополі. На базі Східно-Римської Імперії утворилася Візантійська імперія, яка проіснувала до 1453 року. Західно-Римська імперія була повалена в 476 році із захопленням племенами германців Риму.